

Maciej Cesarski

Instytut Gospodarstwa Społecznego, Kolegium Ekonomiczno-Społeczne,
Szkoła Główna Handlowa¹

Institute of Social Economy, Collegium of Socio-Economics
Warsaw School of Economics

Spoleczna aktualność mieszkaniowo-osadniczej myśli Adama Andrzejewskiego (1914–1998)

Mija już dwadzieścia lat od śmierci Profesora Adama Andrzejewskiego — ekonomisty o niepospolitej wrażliwości społecznej, autorytetu w Polsce, znanego za granicą, powojennego badacza szeroko pojmowanej polityki mieszkaniowej i osadniczej. Był czołowym kontynuatorem polskiej międzywojennej szkoły podchodzenia do tej problematyki (Cesarski, 2013), której pierwiastków można szukać u Ludwika Krzywickiego, do której nawiązywali Stanisław Rychliński i Ludwik Landau. Szkoła ta powstawała od pierwszych lat niepodległości w związku z działalnością Teodora Teoplitza, a także Konstantego Krzeczковского, Jana Strzeleckiego, Edwarda Strzeleckiego, Stanisława Tołwińskiego, Michała Kaczorowskiego i innych. Prowadziła do idei mieszkania i osiedla społecznego, przy w sumie jakże symbolicznym możliwym wówczas urzeczywistnieniu tej idei głównie przez Warszawską Spółdzielnię Mieszkaniową, a także — w mniej wiernej formie, lecz w nieco większej skali — przez Towarzystwo Osiedli Robotniczych. Idea ta ogarnęła także sporą grupę czołowych architektów oraz urbanistów. Warszawska Spółdzielnia Mieszkaniowa w odróżnieniu od innych ówczesnych spółdzielni budowała osiedla mieszkaniowe wraz z podstawowymi urządzeniami społeczno-usługowymi stanowiącymi o najbliższej doznawanych standardach osadniczych. Osiedle żoliborskie, którego realizację rozpoczęta w 1925 roku przerwała wojna, jest pierwszym społecznym osiedlem powstałym w Polsce.

¹ Instytut Gospodarstwa Społecznego, Kolegium Ekonomiczno-Społeczne SGH, ul. Wiśniowa 41, 02-520 Warszawa. Adres elektroniczny autora: mcesars@sgh.waw.pl.

Rola WSM nie ograniczała się do budowania i administrowania. Spółdzielnia na bazie własnych obiektów organizowała osiedlowe życie mieszkańców, współpracując z licznymi instytucjami i organizacjami społecznymi. Adam Andrzejewski w artykułach z okresu międzywojennego nie poruszał tematyki spółdzielczości mieszkaniowej, jednakże ich klimat wiązał się — jak poprzez krytyczną parafrazę hasła „szklane domy”² (1938) — z ideami i działaniami środowiska ówczesnej WSM, które znalazły ujście literackie w twórczości Stefana Żeromskiego (. 1980).

Wymowna jest międzywojenna geneza późniejszej mieszkaniowo-osadniczej naukowej twórczości Adama Andrzejewskiego, łącząca się z innymi ówczesnymi polami i formami Jego działań (Goryński, 1985). Warstwa społeczna tej twórczości miała solidne podstawy. W trakcie edukacji w szkole średniej w Toruniu, którą ukończył w 1932 roku, Andrzejewski wykazywał zainteresowanie zagadnieniami kultury, zwłaszcza historią literatury pięknej i teatru, pobudzane dużym księgozbiorem ówczesnej ksiąźnicy miejskiej. Zebrał między innymi obszerny źródłowy materiał kronikarski dotyczący historii teatru w Toruniu. Przedwojenną publicystykę rozpoczął w 1933 roku od literatury i poezji związanych z problematyką społeczną. Pozostając w okresie studiów przy tematyce wpływu literatury na stosunki społeczne, w 1938 roku napisał pierwsze zaangażowane społecznie teksty dotyczące spraw społeczno-gospodarczych, w tym zagadnień mieszkaniowo-budowlanych, urbanizacji i polityki przestrzennej (Stasiak, Cesarski, 2001, s. 29–54, 209–212). W bibliografii publikacji Adama Andrzejewskiego, która liczy ponad 550 pozycji, więcej niż sto przypada na lata 1933–1939, świadcząc o dojrzałości i szerokości zainteresowań „młodego” — w 1939 roku miał zaledwie 25 lat — Andrzejewskiego.

Społeczne zagadnienia mieszkalnictwa, znawstwo polityki społecznej, demografii i socjologii występują w pracach Adama Andrzejewskiego w sposób wyraźny. Widać w nich ślady Jego przedwojennych kontaktów ze środowiskiem Instytutu Gospodarstwa Społecznego, tożsamym w spojrzeniu na kwestę mieszkaniową z podejściem twórców polskiej szkoły badań mieszkaniowych, a potem relacji związanych pod wpływem Ludwika Krzywickiego i Konstantego Krzczakowskiego w czasie studiów w Szkole Głównej Handlowej (1932–1936). Andrzejewski zaczął wówczas przebywać w kręgu innych historycznych postaci nauki polskiej: Edwarda Lipińskiego, Michała Kaleckiego, Czesława Bobrowskiego. Sympatyzował z czasopismem „Gospodarka Narodowa” wydawanym przez reformatorską grupę przedwojennego Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego — Czesława Bobrowskiego, Michała Kaleckiego, Michała Kaczorowskiego i innych. Działał w ruchu studenckim, należąc między innymi do Związku Polskiej Młodzieży Demokratycznej oraz Związku Młodzieży Polskiej „Zet”. Współredagował „Życie Akademickie” oraz czasopismo „Przemiany”, pracując między innymi z Bolesławem Srockim (Stopczyń-

² A. Andrzejewski krytykował bowiem cyniczne poczytywanie przez oficjeli luksusowych mieszkań — budowanych w większej skali dla bogatej ludności w latach ożywienia gospodarczego po Wielkim Kryzysie — jako świadectwa zbliżania się w Polsce do epoki „szklanych domów”. Nawoływał o zajęcie się mieszkaniami małymi, zamieszkałymi przez ludność pracującą fizycznie i — tak trafnie określony przezeń — proletariat umysłowy. Właśnie dla tej ludności — podkreślał — miały być przeznaczone „szklane domy”.

ski, 2016, *passim*) oraz znanym później orientalistą Janem Reychmanem (Chmielewski i in., 1976). Mając stałą społeczno-gospodarczą rubrykę w tygodniku „Naród i Państwo”, Adam Andrzejewski stykał się z Melchiorom Wańkowiczem, który pisał tam o Centralnym Okręgu Przemysłowym (1938, s. 10).

Społeczno-gospodarcze teksty Adama Andrzejewskiego z okresu międzywojnia — głównie publicystyczne — rozwinęły się w powojenne prace naukowe o szerokim spojrzeniu społecznym na sprawy mieszkaniowo-osadnicze i inne. Polską szkołę podchodzenia do badania tych zagadnień rozwijał Andrzejewski w okresie powojennym, początkowo jako sekretarz zarządu reaktywowanego w latach 1946–1949 Polskiego Towarzystwa Reformy Mieszkaniowej oraz członek komitetu redakcyjnego organu PTRM — pisma „Dom, Osiedle, Mieszkanie”. W 1949 roku wraz z Michałem Kaczorowskim utworzył Instytut Budownictwa Mieszkaniowego, który w 1968 roku został przemianowany na Instytut Gospodarki Mieszkaniowej i przetrwał w swej treści — mimo rozszarad administracyjnych — do 2002 roku. W Instytucie z inicjatywy Adama Andrzejewskiego, będącego tam długoletnim dyrektorem do spraw naukowych, w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych rozwinęły się istotne ze względów społecznych studia — zwłaszcza nad standardem mieszkaniowym, prace dotyczące potrzeb mieszkaniowych młodych małżeństw i ludności starszej oraz obszarów wiejskich.

Profesor Adam Andrzejewski łączył przez lata badania w IBM/IGM z pracą naukowo-dydaktyczną (1953–1986) w Szkole Głównej Planowania i Statystyki — przedwojennej i obecnej SGH. Kierował Zakładem Gospodarki Mieszkaniowej w Katedrze Gospodarki Miejskiej, a następnie Katedrą Polityki Mieszkaniowej. Zasiadał w Senacie Uczelni, będąc po śmierci Edwarda Strzeleckiego dyrektorem (w latach 1965–1970) reaktywowanego w 1957 roku Instytutu Gospodarstwa Społecznego. Był dyrektorem Instytutu Gospodarki Miejskiej i Polityki Mieszkaniowej, kierując Zakładem Polityki Mieszkaniowej i Osadniczej na powołanym w 1968 roku Wydziale Ekonomiczno-Społecznym. U schyłku życia, w 1996 roku, Profesor Andrzejewski obchodził dziewięćdziesięciolecie SGH (w latach 1949–1991 — SGPiS), przyczyniając się wydatnie — jako współautor oraz nieformalny redaktor i opiniodawca części mieszkaniowo-osadniczej — do powstania publikacji jubileuszowej (Andrzejewski, Cesarski, Majchrzak, Matuszewski, Stasiak, 1997, s. 82–106).

W Instytucie Budownictwa Mieszkaniowego, Instytucie Gospodarki Mieszkaniowej oraz w Szkole Głównej Planowania i Statystyki Profesor Adam Andrzejewski wtajemniczył w arkany nauki i wypromował kilka pokoleń badaczy spraw mieszkaniowych (*Dzielo Profesora Adama Andrzejewskiego. Wspomnienia wychowanków i współpracowników*, 2002). Symbolicznym ukoronowaniem wieloaspektowych związków Adama Andrzejewskiego z SGPiS/SGH, a także IBM/IGM było odsłonięcie tablicy upamiętniającej Profesora w 2012 roku. W budynku „A”, najstarszym w Szkole Głównej Handlowej, jedna z sal dydaktycznych otrzymała w nazwie nazwisko Profesora. Wizerunek Profesora Adama Andrzejewskiego roztoczyli na tej uroczystości: Hanka Zaniewska, ostatni dyrektor IGM, oraz Piotr Błędowski, dyrektor Instytutu Gospodarstwa Społecznego (Cesarski, 2012, s. 26–28). Praca w IBM/IGM oraz SGPiS/SGH stanowiła podstawową platformę aktywności Adama Andrzejewskiego w rozlicznych innych instytucjach, towarzystwach,

komitetach, radach naukowych, ciałach doradczych itp., zarówno polskich, jak i zagranicznych (Stasiak, Cesarski, 2001, s. 13–19).

Monografia autorstwa Adama Andrzejewskiego (1977) przedstawiająca sytuację mieszkaniową w Polsce w latach 1918–1974 — druga o takim znaczeniu po mało znanej, ocalałej w niewielu egzemplarzach przedwojennej pracy Konstantego Krzeczковского — pozostaje najlepszą książką z tego zakresu w Polsce. Podręcznik akademicki do studiowania polityki mieszkaniowej (Andrzejewski, 1987) jest przywoływany — mimo odmiennych uwarunkowań społeczno-gospodarczych — jako wzorzec metodyczno-teoretycznych badań tej problematyki. Profesor w tych i innych pracach podkreślał niezwykle istotne znaczenie mieszkania i warunków mieszkaniowych w życiu indywidualnym i społecznym. Zauważał, że poprzez kształtowanie stosunków i więzi sąsiedzkich oraz tworzenie społecznych form samorządu, mieszkanie, a także formy organizacji osiedli i zespołów mieszkaniowych odgrywają coraz istotniejszą rolę w kształtowaniu szerszego środowiska społecznego opartego na więzi przestrzennej. W tym sensie na szczeblu rodziny i innych gospodarstw domowych wpływ mieszkania i warunków mieszkaniowych może być integrujący lub dezintegrujący. Pozostawanie poza mieszkaniem rodzinnymi (konwencjonalnymi), obiektami mieszkalnictwa zbiorowego i innymi pomieszczeniami z przeznaczenia mieszkalnymi wyznacza przy tym także skrajną społecznie kwestię bezdomności (tamże, s. 19–21, 231–232).

W aspekcie polityki społecznej przedmiotem zainteresowania polityki mieszkaniowej były u Adama Andrzejewskiego przede wszystkim warunki mieszkaniowe stanowiące jeden z podstawowych elementów warunków bytu jednostki i rodziny oraz rola mieszkania jako platformy reprodukcji ludności, warunków życia i rozwoju kulturowego społeczeństwa. Mieszkanie będące materialnym elementem środowiska społecznego analizował Andrzejewski także w kategoriach socjologicznych stosunków rodzinnych i sąsiedzkich. Działanie czynników społecznych i socjologicznych rozpatrywał na tle szerszych zależności rozwoju społeczno-gospodarczego, dostrzegał bowiem najpierw znaczenie mieszkania w tym rozwoju podobne do roli infrastruktury społecznej (Andrzejewski, 1979a, s. 257–261).

W pracach Adama Andrzejewskiego powstających w okresie narastającego strukturalnego kryzysu mieszkalnictwa i całej polskiej gospodarki lat osiemdziesiątych, wydawanych w ówczesnym tak zwanym drugim obiegu, coraz częściej pojawiały się rozważania prognostyczne o charakterze ostrzegawczym wsparte wariantowymi ujęciami rozwoju mieszkalnictwa (Stasiak, Cesarski, 2001, s. 216–217). W złożonym okresie przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych wskazywał przede wszystkim podstawowe zagrożenia i niejasności w rozwoju mieszkalnictwa i całej sfery osadnictwa w związku z tworzeniem w Polsce gospodarki rynkowej (*Siły na zamiary. O założeniach polityki mieszkaniowej państwa z prof. Adamem Andrzejewskim rozmawia Teresa Górnicka*, 1993).

Adam Andrzejewski już w latach sześćdziesiątych rozpoczął badania związków mieszkalnictwa z procesem urbanizacji miast i wsi, które obejmowały przemiany demograficzne i społeczne oraz ewolucję infrastruktury podbudowującej rozwój osadnictwa w różnej skali przestrzennej. Analizy dotyczące wzajemnego stosunku mieszkalnictwa, infrastruktury komunalnej i społecznej, ich przestrzennych relacji oraz miejsca w układzie osadniczym

doprowadziły Profesora do ukształtowania w latach siedemdziesiątych koncepcji infrastruktury osadniczej o istotnym zabarwieniu społecznym (Andrzejewski, 1974, s. 138–150; Andrzejewski, 1979b, s. 25–38), która była później stosowana przez wielu autorów. Poszukiwania naukowe Adama Andrzejewskiego w zakresie osadnictwa i zamieszkiwania znalazły zbiorczy wyraz w monografii (1991) ujmującej procesy urbanizacyjne w Polsce w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych.

Profesor Adama Andrzejewski określił sześć kierunków swoich badań:

- ujęcia monograficzne i syntetyczne problematyki mieszkaniowej;
- badania nad sytuacją i stosunkami mieszkaniowymi w Polsce;
- prace dotyczące oceny potrzeb mieszkaniowych i planowania budownictwa mieszkaniowego;
- studia w zakresie polityki mieszkaniowej i modelu gospodarki mieszkaniowej;
- analizy stosunków mieszkaniowych i budownictwa mieszkaniowego za granicą;
- problematyka urbanizacyjna i osadnicza, jej aspekty demograficzne, podstawy materialne.

Wytyczona dziełem Adama Andrzejewskiego ewolucja badań mieszkalnictwa i osadnictwa umożliwiła pojawienie się nowych ujęć badawczych tej problematyki istotnych w dyskusji o miejscu mieszkalnictwa i osadnictwa w pojmowaniu znaczenia rzeczywistości społeczno-gospodarczej dla zamieszkiwania. W XXI wieku rozwija się zatem siedem inspirowanych myślą Profesora i w znacznym stopniu uzupełniających się kierunków badań, które można sformułować następująco:

- doświadczenia i wyzwania społecznej polityki mieszkaniowej w cywilizacji zachodniej, w tym w Polsce;
- ujęcia syntetyczne problematyki mieszkaniowej i osadniczej w Polsce oraz za granicą;
- losy i osiągnięcia polityki mieszkaniowej w Polsce widziane z perspektywy badań naukowych, począwszy od II Rzeczypospolitej;
- sytuacja mieszkaniowa i stosunki mieszkaniowe w Polsce po 1989 roku, w tym zastane dziedzictwo;
- rynki mieszkaniowe w polityce budowlano-mieszkaniowej oraz polityce urbanizacyjnej;
- uwarunkowania demograficzne polityki mieszkaniowej i osadniczej jako elementy urbanizacji oraz ich podstawy materialne w Polsce oraz za granicą;
- znaczenie polityki mieszkaniowej i osadniczej w równoważeniu rozwoju przestrzeni zamieszkiwania w aspekcie urzeczywistniania koncepcji trwałego rozwoju.

Zestawienie kierunków badań sformułowanych przez Adama Andrzejewskiego z ich dalszą ewolucją uzmysławia przydatność mieszkaniowo-osadniczej myśli Profesora w dzisiejszych realiach społeczno-ekonomicznych — myśli wiążącej sferę osadnictwa i zamieszkiwania i ich rozwój z mieszkalnictwem jako czynnikiem przewodnim z uwytatnionymi aspektami społecznymi. Ugruntowany jest przez to fundamentalny wkład Adama Andrzejewskiego w rozwój powojennej myśli mieszkaniowej i osadniczej stanowiącej rozwinięcie podejścia badawczego pionierów polskiej szkoły badań. Wzbogacona o dokonania Profesora i wpływ dwudziestu lat generalna metoda tej szkoły jest oparta na niezmiennym założeniu naczelnym, że mieszkanie jest szczególnym dobrem podstawowym. W związku

z bardzo wysoką kapitałochłonnością produkcji i ceną oraz niemałymi kosztami utrzymania tego dobra powszechne, godziwe zaspokajanie potrzeb mieszkaniowych ludności pracowniczej jest możliwe w gospodarce rynkowej wyłącznie przy różnie nasilonej pomocy sektora publicznego skierowanej do znacznej części tej ludności. Dla ubogich i zmarginalizowanych członków społeczeństwa dostarczenie mieszkań społecznych o socjalnym trybie najmu jest konieczne. Perturbacje w rynkowym wzroście ekonomicznym, a zwłaszcza długotrwała tendencja do spadku tempa tego wzrostu ograniczają wszakże znacznie możliwości sektora publicznego w tej sferze. Aktywna ekonomicznie rola reprodukcji mieszkaniowego majątku trwałego zostaje wtedy zakwestionowana.

Gospodarka mieszkaniowa stanowi w rozumieniu polskiej szkoły badań unikalny element systemu społeczno-ekonomicznego. Rozwój i utrzymanie nieruchomości oraz całego trwałego majątku mieszkaniowego powinny być w związku z tym elementem realizacji szerszych zadań społeczno-gospodarczych obejmujących wymiar przestrzenny. W wymiarze tym istotne staje się założenie kształtowania osiedli mieszkaniowych z niezbędną infrastrukturą jako podstawowej formy zamieszkiwania, stanowiącej wiodący lokalny czynnik równoważenia rozwoju przestrzeni zamieszkałej. Założenie to obejmuje urbanistyczno-architektoniczne oceny osiedli mieszkaniowych oraz — znacznie wykraczające poza wymiar lokalny — oceny środowiskowo-ekologiczne. Środowiskowo-ekologiczna waloryzacja podnosi osiedla mieszkaniowe do rangi i wymiaru osiedli ludzkich wyznaczających globalną przestrzeń zamieszkaną, która ma podlegać rozwojowi w duchu koncepcji trwałego rozwoju. Wymaga to istotnych przemian we współczesnym paradygmacie rynkowego wzrostu ekonomicznego w kierunku jego zastąpienia paradygmatem rozwoju społeczno-ekologicznego z możliwą pośrednią fazą gospodarki rynkowej posiadającej społeczno-ekologiczny porządek ramowy sterowany interwencją publiczną. Wynikające z założeń polskiej szkoły badań spojrzenie na politykę mieszkaniową stanowiącą podstawę polityki osadniczej pokazuje jej pożądaną, wiodącą rolę w osiągnięciu nadrzędnego „megaspolecznego” celu w postaci zrównoważonego rozwoju przestrzeni zamieszkiwania człowieka, w tym przestrzeni zamieszkałej służącego sprawiedliwości społecznej, w tym wielopokoleniowej.

Dopiero zrealizowanie takiego celu będzie prowadzić do rzeczywistego postępu cywilizacyjnego o prawdziwie humanistycznym obliczu, mającego — jak u „młodego” Adama Andrzejewskiego — solidne podstawy społeczno-kulturowe. Tak doniosła w metodzie polskiej szkoły badań mieszkaniowo-osadniczych myśl Profesora pozostaje zatem aktualna.

Bibliografia

- Andrzejewski, A. (1938). Szklane domy i rzeczywistość. *Naród i Państwo*, nr 41–42 s. 9–10.
- Andrzejewski, A. (1974). Infrastruktura społeczna, jej rola i miejsce w układzie osadniczym. W: *Gospodarka komunalna i mieszkaniowa i jej rola w społeczno-ekonomicznym rozwoju kraju*. (138–150). Warszawa: Szkoła Główna Planowania i Statystyki.
- Andrzejewski, A. (1977). *Sytuacja mieszkaniowa w Polsce w latach 1918–1974*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.

- Andrzejewski, A. (1979a). Społeczne aspekty polityki mieszkaniowej. W: A. Rajkiewicz (red.), *Polityka społeczna*. (257–261). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Andrzejewski, A. (1979b). Związki infrastruktury społecznej z rozwojem i rozmieszczeniem mieszkalnictwa oraz infrastruktury osadniczej. W: *Kształtowanie infrastruktury społecznej w Polsce w latach 1971–1980 oraz uwarunkowania i przesłanki jej rozwoju w latach 1981–1985*. (25–38). Gdańsk: KPPiPS PAN–INP UG.
- Andrzejewski, A. (1987). *Polityka mieszkaniowa*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Andrzejewski, A. (1991). *Procesy urbanizacyjne w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych. Raport końcowy III ekspertyzy KPZK PAN*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Andrzejewski, A., Cesarski, M., Majchrzak, M., Matuszewski, J., Stasiak, A. (1997). Kierunki badań nad mieszkalnictwem i osadnictwem w latach 1953–1992. W: A. Zalewski (red.), *Samorząd terytorialny i mieszkalnictwo w badaniach naukowych i dydaktyce SGH 1906–1995*. (82–106). Warszawa: Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej.
- Cesarski, M. (2012). Odsłonięcie tablicy upamiętniającej profesora Adama Andrzejewskiego (1914–1998). *Gazeta SGH*, nr 8/12, s. 26–28.
- Cesarski, M. (2013). *Polityka mieszkaniowa w Polsce w pracach naukowych 1918–2010. Dokonania i wpływ polskiej szkoły badań*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej.
- Chmielewski, J. i in. (red.) (1976). *Księga dla uczczenia pamięci Jana Reychmana (1910–1975) = Mémorial Jan Reychman (1910–1975)*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dzieło Profesora Adama Andrzejewskiego. Wspomnienia wychowanków i współpracowników* (2002). Warszawa: Ośrodek Informacji KU Filar.
- Goryński, J. (1985). Prace i pasje Adama Andrzejewskiego. *Kronika Warszawy*, nr 3–4, s. 9–15.
- Sily na zamiary. O założeniach polityki mieszkaniowej państwa z prof. Adamem Andrzejewskim rozmawia Teresa Górnicka (1993). *Polityka*, nr 3 (23), s. I i IV.
- Stasiak, A., Cesarski, M. (red.) (2001). *Profesor Adam Andrzejewski (1914–1998) i jego dzieło (Procesy mieszkaniowe, urbanizacyjne i społeczne). Wybór pism*. Warszawa: Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN.
- Stopczyński, W. (2016). *W kręgu Bolesława Srockiego. Ludzie „Petu”. Relacje, wspomnienia, polemiki*. Gdańsk: Muzeum II Wojny Światowej.
- Wańkowicz, M. (1938). Nie mów „COP”. *Naród i Państwo*, nr 47–48, s. 10.
- Żeromski, S. (1980). *Przedwiośnie*. Warszawa: Czytelnik.